

Міжнародна економіка

Р. Бойд ДЖОНСОН

**КУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ
В УКРАЇНІ**

Резюме

Процес глобалізації сприяє постійному зростанню культурної компетентності (CQ). У статті висвітлено результати дослідження CQS, проведеного в Україні протягом 2012–2013 років. Вивчення проблеми відбувалося в три етапи. Етап I охоплював переклад та адаптацію Шкали культурної компетентності (CQS) для української аудиторії з використанням двох фокус-груп, що нараховували 17 респондентів. Етап II містив тестування перекладеної Шкали культурної компетентності для 300 респондентів-учасників. Етап III полягав у впровадженні Шкали культурної компетентності (CQS) в систему моніторингу по всій Україні. Кількість респондентів налічувала приблизно 1800 чоловік. Інструмент було перекладено на українську та російську мови; пробне тестування проводилося під час пілотного етапу, а збір даних здійснювався по всій території України. Результати дослідження є значним внеском у розуміння значення культурної компетентності в неамериканському середовищі.

Ключові слова

Міжкультурна комунікація, культурна компетентність (CQ), міжкультурна взаємодія, Шкала культурної компетентності (CQS), заміність.

© Р. Бойд Джонсон, 2014.

Джонсон Р. Бойд, доктор, професор, Уолденський університет, США.

Класифікація за JEL: O15.

Вступ

Оскільки світові межі стають дедалі більш розмитими, необхідність у культурній компетентності продовжує зростати. Особливу увагу в цій галузі привертає колишня радянська республіка Україна – країна, яка переживає важливий період переходу від комуністичного режиму до нової форми демократичного та капіталістичного лідерства. У 1991 році Україна стала незалежною державою після розпаду СРСР. Однак через слабе розуміння демократичних політичних систем справжньої незалежності не існувало (Субтельний, 2009). Навіть після падіння радянської системи українців спіткала корупція на всіх рівнях. Невпевненість у цінностях, що колись були ключовими для країни, спричинили так звану «Помаранчеву революцію» у 2004 році. Ще більш радикальні соціальні та політичні зміни відбулися в Україні протягом подій Євромайдану (грудень, 2013 р.) та Кримської кризи (лютий, 2014 р.). Кримський півострів було приєднано до Росії після військового вторгнення федерації на його територію, а Україна підписала політичну частину Угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Соціальне, економічне та культурне життя України змінюється. Таким чином, існує необхідність дослідити поняття «культурної компетентності» в контексті нинішніх подій.

Культурна компетентність в Україні

Поняття культурної компетентності, яке є похідним від культурної обізнаності та культурного сприйняття, широко використовують українські соціологи, які впроваджували цей термін для пояснення понять міжкультурної комунікації та залучення населення до участі в культурному житті. Проте термін є новим для дослідження в Україні. Незважаючи на те, що вивчення проблеми культурної компетентності було проведене в багатьох країнах, є кілька таких, які аналізують культурну компетентність саме в пострадянських країнах. Вивчаючи наявну літературу і наукові здобутки, дослідники й дотепер не знайшли джерел, у яких висвітлювалась би проблема культурної компетентності в Україні. Це соціологічне дослідження є першим у країні вивченням даного питання з використанням шкали культурної компетентності.

Дослідження доповнить наукові здобутки у сфері CQ у важливому географічному регіоні, який нещодавно став незалежним. Поєднання теорії з практикою є надзвичайно важливим, оскільки Україна перебувала під авто-

ритарним правлінням протягом сотень років. У даний час нація виходить на світову арену, де культурні навички та компетентність мають важливе значення. Тому цілісна концептуальна основа CQ є новою та цікавою сферою дослідження в цій країні.

Теоретична основа

Чимало науковців вважають, що використання певних інструментів дослідження може бути застосоване в різних культурах, незалежно від того, де вони розробляються. Навіть у тих інструментах, які були затверджені в декількох країнах та використовуються поза їх межами, часто не береться до уваги заміненість іншого регіону. Здійснений огляд літератури демонструє те, що багато міжкультурних досліджень засвідчують статичну реальність. Цю думку поділяє й Хофстед із теорією культурних вимірів. Проте, як зазначено в інших літературних джерелах, культура є динамічною, нестійкою та постійно змінною. Наприклад, Гох (2009) висловив думку, що концепції та теорії є замінними лише там, де культурні норми і цінності вважаються схожими. Розуміння понять, ідей та слів спричинить краще сприйняття міжкультурних принципів та світоглядів. Задля скорочення розриву між методами оцінки, які використовують західні вчені щодо східних культур, у даному дослідженні маємо на меті визначити, яку мову слід використовувати для досягнення поставленої мети (Барнс Д., Буко С., Джонсон Б., Костенко Н., 2012).

Поняття культурної компетентності вперше було представлено у 2003 році і визначено як «здатність людини функціонувати й ефективно управляти в культурно різних умовах» (Анг та Ван Дайн, 2008, с. 3). CQS було розроблено для перевірки і підтвердження теорії таких учених, як Ерлі та Анг (2003) щодо визначення терміна «культурний інтелект», який базується на багатовимірному локусі міжкультурної компетентності Штернберга. CQS вимірює чотири основні чинники, які представляють різні можливості CQ: CQ-ідея, CQ-знання, CQ-стратегія, та CQ-дія. Це чотиривимірна шкала, яка складається з 20 пунктів.

Анг та ін. (2007) стверджують, що CQ досліджує конкретні сфери в міжкультурних умовах. Ця багатовимірна складова включає чотири елементи культурної компетентності: а) когнітивний – «науково-культурні норми, практики та правила індивіда в різних культурних середовищах», б) метакогнітивний (Ван Дайн та ін., 2008, с. 16) – «культурна свідомість індивіда та його обізнаність у взаємодії з представниками іншого культурного походження» (Ван Дайн та ін., 2008, с. 16), в) мотиваційний – «здатність людини спрямовувати увагу й енергію щодо культурних відмінностей» (Ван Дайн та ін., 2008, с. 16), та г) поведінковий – «здатність людини проявляти відповідні ве-

рбальні та невербальні дії у взаємодії з людьми іншого культурного походження» (Ван Дайн та ін., 2008, с. 16).

Культурна компетентність має життєво важливе значення для будь-якої людини, що взаємодіє з різними верствами населення. Культурна компетентність «необхідна для того, щоб упоратися зі стресом в результаті культурного шоку та, як наслідок, розчарування і плутанини, що, як правило, можуть бути результатом зіткнення культурних відмінностей» (Йоо-сенг, 2004, с. 19). Наслідком відкриття пострадянськими країнами своїх кордонів для Азії, Західної Європи та США має стати і використання методів оцінки, які були б замінними і використовувалися б громадянами різних країн та іноземцями в різних культурах. Проект, пов'язаний з адаптацією CQS в Україні, розпочався влітку 2012 року як спільний американсько-український проект таких докторів, як Бойд Джонсон та Джоанна Барнза, кафедра організаційного лідерства у штаті Індіана Університету Уеслі (Індіана, США), та Інституту соціології Національної академії наук України (м. Київ, Україна). Міжкультурна взаємодія та відповідні процеси аналізувалися в державі через призму, терміни та визначення поняття «культурного інтелекту». Водночас поняття «культурної компетентності», що розуміється як похідне від «культурної освіти/обізнаності» та «культурного сприйняття» також широко вживають українські соціологи (Ручка, Костенко, 2002, 2008, 2010).

Огляд проекту дослідження

Дослідження в Україні проводилося в три етапи: Етап I охоплював переклад і адаптацію шкали до аудиторії, що складалася із двох фокус-груп (17 респондентів). Українські соціологи продовжили працювати з результатами пілотного тесту на Етапі II (осінь 2012 / зима 2013): тестування шкали культурної компетентності для більш широкої аудиторії в Україні, з використанням перекладеної шкали для 300 студентів. Етап III полягав у інтеграції CQS в аудиторію з приблизно 1800 респондентами по всіх регіонах країни.

Основні цілі трьох фаз були такі: 1) описати загальне сприйняття шкали, базоване на відповідях учасників у анкеті та обговоренні проблеми в українській аудиторії; 2) визначити розуміння і сприйняття українськими респондентами бар'єрів шкали; виявити їхнє ставлення до міжкультурної взаємодії; 3) протестувати розуміння перекладеної шкали серед пілотної аудиторії студентів; 4) виміряти культурну компетентність українців через систему опитування національного моніторингу (Моніторинг українського суспільства).

Релевантність

Українське суспільство переживає серйозні зміни, пов'язані з політичною та соціальною реструктуризацією, у зв'язку з подіями Євромайдану та Кримської кризи 2014 року. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом забезпечить країні тіснішу співпрацю з ЄС як зі стратегічним політичним партнером. Таким чином, обидві сторони радо кооперуватимуть стосовно законодавчих питань. Беручи до уваги політичну ситуацію в країні, пов'язану з окупацією та анексією Криму Росією, відносини з ЄС мають бути вигідними для модернізації країни. Відкриті кордони з Європейським Союзом сприятимуть плідному зовнішньому впливу, жвавій міжкультурній комунікації та регулярнішій взаємодії з іншими культурами.

Метод дослідження (перший етап)

Початок здійснення дослідження на Етапі I характеризується методом, що полягає в обговоренні питань у фокус-групах. Цей спосіб допоміг визначити учасникам проблеми міжкультурної взаємодії, а також їхню інтерпретацію CQS. Вони змогли сформулювати свої відповіді, базуючись на власному досвіді, а також стандартах і моделях домінантної культури. Обговорення частково посприяло міжкультурній взаємодії. Після підготовчого етапу адаптації інструментів дослідження було проведено обговорення у двох різних фокус-групах. Учасники були представниками громадськості (GP) та керівниками/лідерами (L), які працюють у різних неурядових організаціях. Важливим фактором у цьому дослідженні був так званий «Закон про мову», який став причиною жвавої дискусії в українському парламенті під час проведення фокус-груп. Дані (17 анкет) було оброблено методом SPSS. Анкетування було використане як інструмент для групування даних; результати дослідження посприяли формулюванню гіпотези.

Метод дослідження (другий етап)

Другий етап передбачав пілотне тестування за участю студентів у кількості 341 чоловік. Вони представляли Київський національний університет імені Т. Шевченка. До цієї групи входили студенти I–V курсів з різноманітних випускових програм. Група складалася з 96 осіб чоловічої та 245 жіночої статі. Обидві версії перекладу (російською та українською мовами) було розподілено наосліп, оскільки всі студенти володіли обома мовами досконало. У пілотному тестуванні додаткові показники також становили інтерес: таким чином, було перевірено три гіпотези стосовно взаємодії між культурною компетентністю (CQ) та вибраними міжнародними концепціями. H 1 (гіпотеза 1): Міжнародний досвід має позитивно впливати на мета-когнітивну, мотиваційну та поведінкову культурну компетентність (CQ). Пілотній групі запропонували відповісти на різні запитання, що стосуються подорожей або проживан-

ня за кордоном: чи є в них друзі, які переїхали з України за кордон, та якими засобами і з якою частотою вони з ними спілкуються. Для отримання показника міжнародного досвіду відповіді на усі ці запитання (0 – ні, 1 – так) було обчислено за формулою Альфа Кронбаха (Cronbach's Alpha = 0,6), а сукупний (кумулятивний) показник міжнародного досвіду було обчислено за 5-бальною шкалою.

Метод дослідження (третій етап)

Третій етап дослідження містив інтеграцію CQS у систему моніторингу 1800 респондентів по всій Україні, включно зі збором даних у кожному регіоні. Було залучено представників різноманітних професій з різним рівнем доходу та типом освіти. Як і в пілотному дослідженні, інструмент використовувався українською та російською мовами, залежно від конкретної області. Було зібрано також додаткову демографічну інформацію. Дослідження проводилося в рамках річного соціологічного огляду, здійснюваного Інститутом соціології Національної академії наук України.

Результати

Перший етап

Згідно з результатами опитування респондентів, з'явилися три складові, пов'язані з різними міжкультурними стилями спілкування. Вони були виокремлені як прагматичний та поведінковий, а також проєктивний та ціннісно-культурний стилі. Прагматичний та поведінковий стилі ґрунтуються, передусім, на поведінкових запитаннях; в основі проєктивної складової, насамперед, – пізнавальні та мотиваційні питання; а ціннісно-культурний стиль передусім ґрунтується на мета-когнітивних запитаннях. Особливий інтерес викликає той факт, що проєктивна складова продемонструвала високий рівень когнітивної поведінки, на відміну від ціннісно-культурної, яка характеризується нижчим рівнем мета-когнітивної поведінки (Буко, Johnson, 2013).

Респонденти в обох групах частіше визначали такі головні засади міжкультурної взаємодії, як розуміння, терпимість, розвиток особистості; «лідери» підкреслили особливу роль знань та спілкування, а представники широкої громадськості підкреслили важливість поваги до інших культур. Більшість респондентів погодилися, що знання та навички в міжкультурній взаємодії має бути передано як культурну свідомість/совість, з урахуванням когнітивних та емоційних аспектів.

Другий етап

Майже всі студенти відповіли, що розмовляють принаймні однією іноземною мовою на рівні, достатньому для спілкування. Проте різниця в CQ для різних груп студентів, які розмовляють та не розмовляють іноземною мовою, була статистично значущою. Незважаючи на те, що не існує досліджень щодо кореляції CQ та ксенофобії, було б цікаво перевірити, чи високий рівень ксенофобії дійсно пов'язаний із низьким рівнем CQ.

У перевірці гіпотез більша частина прогнозів була статистично незначущою. Наприклад, результати, які підтримують гіпотезу H1, є такими: міжнародний досвід позитивно пов'язується з мета-когнітивною, мотиваційною та поведінковою моделями CQ. Міжнародний досвід є важливим передвісником для всіх чотирьох вимірів CQ та CQ загалом; він позитивно співвідноситься з усіма чотирма вимірами CQ та CQ загалом.

Водночас результати, які підтримують гіпотезу H2, є такими. Знання мов (якщо людина володіє іноземною мовою) позитивно впливає на когнітивну модель CQ. Мовні навички виконують функцію важливого передвісника когнітивної моделі CQ, що позитивно співвідноситься з когнітивною моделлю CQ. Крім того, знання мови вважається значним передвісником мета-когнітивної та мотиваційної CQ і може застосовуватися стосовно всієї CQ. Проте результати засвідчили несприйняття гіпотези H3: рівень ксенофобії мало стосується CQ загалом. Рівень ксенофобії (виміряний шкалою Богардуса) не є обов'язковим передвісником CQ загалом та CQ зокрема.

Третій етап

Базуючись на найнижчих показниках, отриманих у когнітивній CQ, можна припустити, що респонденти не погодилися з тим фактом, що вони були ознайомлені з юридичними/економічними системами, мовними правилами, культурними цінностями, шлюбними засадами, мистецтвом і правилами невербальної комунікації (41–52 %). Причини отриманих результатів можливо пояснити такими чинниками: історична ізоляція Київської Русі та Радянського Союзу, відсутність доступу до інших культур (тобто виїзд, за межі країни був обмеженим).

Найнижчі оцінки, виявлені в мета-когнітивній CQ, дають змогу припустити, що 31–33 % респондентів не усвідомлювали свого рівня культурних знань та їх застосування стосовно інших культур. Вони не перевіряли їхньої достовірності, навіть маючи справу з різними культурами. Менше від 20 % опитаних погодилися з цим фактом. Можлива інтерпретація отриманих результатів є такою: 1) вторгнення інших країн на територію держави зменшило її бажання розвивати культуру, що з ними пов'язана, з метою захисту своєї культури; 2) перехід від етноцентризму до етнорелативізму не є таким оче-

видним, однак вік, регіон та мовні фактори має бути розглянуто більш досконало.

У мотиваційній CQ було менше відповідей респондентів на крайній межі шкали, за винятком «Мені подобається жити в культурах, незнайомих мені», де 43 % респондентів дали відповіді «цілком не згодні» або «не згодні». І в поведінковій CQ багато хто (36–40 %) не згодні, що змінюють свою мовну поведінку, тип мовлення, вид невербальної комунікації або вираз обличчя, коли перебувають у міжкультурному середовищі. Пояснити ці результати можна відсутністю прямого впливу інших культур; крім того, у нас не було достатньо можливостей для створення відносин, які могли б спричинити відсутність довіри.

Більш детальний аналіз п'яти змінних (віку, освіти, мови та місця проживання в Україні), виявлених під час опрацювання відповідей за 20 питань за CQS-шкалою, висвітлено у результатах цього дослідження. Абсолютним відкриттям стала статистична незначущість ґендерних відмінностей. І чоловіки, і жінки відповіли на поставлені запитання практично однаково. Хоча можемо відзначити певні відмінності в числових показниках шкали під час відповідей на кожне запитання (найбільша різниця була помітна в показниках, що висвітлювали значення світосприйняття під час комунікації з представниками іншої культури), проте й вони не були статистично вагомими.

Проте інші чотири демографічні змінні продемонстрували суттєву різницю під час проведення непараметричних тестів для визначення коефіцієнту кореляції (коефіцієнт кореляції рангу Спірмена), що полягала в рівні значущості 0,05. Щодо вікової змінної, то за результатами помітно, що у відповідях на кожне запитання ця змінна є дуже важливою. Ми помітили негативну кореляцію між зростанням віку респондентів та їхніми позитивними відповідями на 20 поставлених запитань, тобто, чим старшими були учасники опитування, тим менше вони демонстрували свій культурний інтелект, за шкалою CQS.

Такі результати можуть бути спричинені тим, що старше покоління українців було ізольоване від іноземного впливу протягом усього свого життя й не мало багатьох можливостей подорожувати за кордон. Навіть у період більшої свободи вони не були задіяні в міжкультурній співпраці. Молодше покоління українців мало значно більший доступ до всесвітніх медіа (особливо через Інтернет) з 1991 року та чималі можливості відвідати інші країни. Вони також мали можливість навчатися в інших країнах, що могло мати значний вплив на їхню готовність позитивно сприймати інші соціальні практики та ідеї.

Подібний результат було отримано з огляду на рівень освіти. Вищий рівень освіти та всі елементи культурного інтелекту (за показниками CQS) мали позитивний зв'язок. Тестування здійснювалось на рівні значущості 0,01, що надало результатам ще більшої ваги, аніж могло б надати залучення ві-

кової змінної (99 % правильності результатів). Цей факт став особливо помітним у відповідях на запитання: «Я люблю прожити в культурному середовищі, що є нерідним для мене», – що стало логічним продовженням. Особистості з вищим рівнем освіти радо вітатимуть ідеї представників інших культурних середовищ, і цей факт може розвинути готовність до сприйняття інших культур та бажання вивчити побут їхніх представників. Хоча таке відкриття не обов'язково демонструє зв'язок між рівнем освіти та культурним інтелектом, воно порушує цікаві питання про те, де ця позитивна кореляція існує.

Респонденти мали ідентифікувати мову свого первинного спілкування (російську чи українську) для того, щоб працювати з анкетами. Порівняння відповідей обох груп також продемонструвало суттєві відмінності. У двох третинах запитань носії російської мови мали вищий рівень (за власною оцінкою) культурного інтелекту. Проте в питаннях, що вимірювали рівень гнучкості та готовності змінити свою вербальну поведінку під час міжкультурної комунікації та рівень обізнаності невербальною поведінкою, носії української мови набрали вищі бали. Вони також отримали вищі результати, відповідаючи на запитання: «Я насолоджуюсь спілкуванням з представниками інших культурних середовищ». Проте носії української мови отримали нижчі бали, відповідаючи на запитання: «Я корегую свої культурні знання, коли спілкуюся з представниками іншого культурного середовища».

Такі результати можуть здаватися суперечливими, проте історичні фактори можуть мати чимале значення. Носії української мови мали корегувати свою вербальну поведінку під час мовного утиску, і ця риса могла чітко перейти до теперішніх носіїв мови. Вона могла бути корисною під час комунікації з представниками сусідніх країн та під час адаптації, у зв'язку зі зміною національних кордонів.

Наостанок, у дослідженні проаналізовано відповіді респондентів чотирьох регіонів України: центру, півдня, сходу та заходу. Хоча межі між цими регіонами не є чіткими, результати продемонстрували суттєві відмінності між представниками півдня та інших районів. У двох третинах питань центр, схід та захід показали більшу схожість у показниках середнього балу, що був нижчим, аніж у південному регіоні. Винятком стало питання про зміну вербальної поведінки в міжкультурному середовищі та обізнаність із правилами невербальної комунікації, що відповідали результатам, отриманим від носіїв різних мов. У цих випадках представники заходу та центру мали вищий середній бал (як і носії української мови). Проте жителі заходу та півдня майже однаково відповіли на запитання: «Я переконаний (-а), що вгамую переживання, пов'язані з підлаштуванням до культурного середовища, що є новим для мене».

Оскільки південний регіон має найбільшу кількість носіїв російської мови, можна було очікувати, що результати будуть аналогічними до отриманих

за мовною ознакою. Проте є виняток. Відповідаючи на запитання: «Я свідомо використовую культурну обізнаність, спілкуючись із представниками інших культур», жителі східного регіону мали значно вищий середній бал.

Усі результати дослідження, отримані у третій фазі, демонструють, що культурний інтелект може вивчатись в Україні, базуючись на даних, які мають важливе соціологічне, історичне та навіть психологічне підґрунтя.

Висновки

Базуючись на результатах дослідження, можна стверджувати, що шкала CQS є достовірно і влучно виконаною двома мовами, що побутують в Україні (російською та українською). Це важливо, тому що поняття культурної компетентності є новим для країни. На першому етапі у фокус-групах було розглянуто проблеми щодо розуміння концепту, а також обговорювались споріднені з культурною компетентністю міжкультурні ідеї. Крім того, представники фокус-груп надали особисту інформацію та дані про фактори, які можуть вплинути на розуміння використаного інструменту. Більшість респондентів висловлюються про важливість знань, а також визначають навички міжкультурної взаємодії як «культурну обізнаність/свідомість», беручи до уваги когнітивні й емоційні аспекти та регулюючи міжкультурну практику. На думку учасників якісного дослідницького етапу, бути освіченим є неов'язковою умовою, якщо враховуються культурні особливості [освіченої] людини.

На другому етапі було здійснено пілотне дослідження за участю понад 300 респондентів. Додатково було проаналізовано відповіді щодо існування міжнародного досвіду і знання мови. Було знайдено позитивні кореляції в перших двох змінних за CQ.

На третьому етапі за допомогою CQS опитали понад 1800 осіб з кожної області України з набагато ширшою вибіркою. Основні результати інтерпретуються в рамках когнітивної, мета-когнітивної, мотиваційної та поведінкової CQ. Незважаючи на те, що отримані дані на третьому етапі дали змогу зробити висновок про культурні, історичні та географічні особливості України, вік, регіон, та мовні фактори повинні бути розглянуті більш досконало.

Усі викладені результати дослідження є значним внеском у розуміння трактування поняття культурної компетентності в неамериканському середовищі. Водночас дослідження є перспективним, з огляду на територіальну, мовну та вікову складові.

Література

1. Ang, S., & Van Dyne, L. (2008). Conceptualization of cultural intelligence: Definition, distinctiveness, and nomological network. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), *Handbook of cultural intelligence: Theory, measurement, and application* (pp. 3–15). Armonk, NY: M.E. Sharpe, Inc.
2. Ang, S., Van Dyne, L., Koh, C., Ng, K. Y., Templer, K. J., Tay, C. & Chandrasekar, N. A., (2007). Cultural intelligence: Its measurement and effects on cultural judgment and decision making, cultural adaptation and task performance. *Management and Organization Review*, 3 (3), 335–371.
3. Barnes J., Buko S., Johnson B., Kostenko N. (2012, October). Through the looking glass: Do western leadership assessments work in cross-cultural contexts? Paper presented at the 14th Annual International Leadership Association Global Conference «Leadership Across the Great Divides: Bridging Cultures, Contexts, and Complexities», Denver, Colorado, USA.
4. Barnes J., Buko S., Johnson B., (2013, October) The transferability of cultural intelligence theory in Ukraine. Paper presented at the 15th Annual International Leadership Association Global Conference «Leadership for Local and Global Resilience: The Challenges of a Shifting Planet», Montreal, Canada.
5. Buko S., Johnson B., Cultural Intelligence Scale (CQS): testing cross-cultural transferability of CQS in Ukraine. *Study of Changing Societies: Comparative and Interdisciplinary Focus*. 4 (10) 2013.
6. Deardorff, D. K. (2009). Synthesizing conceptualizations of intercultural competence. In D. K. Deardorff (Ed.), *The Sage handbook of intercultural competence* (pp. 264–269). Los Angeles, CA: Sage.
7. Earley, P. C., & Ang, S. (2003). *Cultural intelligence: Individual interactions across cultures*. Stanford, CA: Stanford Business Books.
8. Goh, J. (2009). «Parallel leadership in an «unparallel» world’ – cultural constraints on the transferability of Western educational leadership theories across cultures». *International Journal of Leadership in Education*. 12 (4), 319–345.
9. Joo-seng, T. (2004). Cultural intelligence and the global economy. *Leadership in Action*, 24 (5), 19–21.
10. Subtelny, O. (2009). *Ukraine: A history* (4th ed.). Toronto: University of Toronto.

11. Van Dyne, L., Ang, S., & Koh, C. (2008). Development and validation of the CQS: The cultural intelligence scale. In S. Ang & L. Van Dyne (Eds.), Handbook of cultural intelligence: Theory, measurement, and application (pp. 16–38). Armonk, NY: M.E. Sharpe, Inc.
12. Джонсон Б. (2013, листопад) «Адаптація шкали інтелектуальної обізнаності (CQS) в Україні: лінгвістичні й культурологічні питання щодо застосування шкали в іншому середовищі». Статтю було представлено на XII Міжнародному Семінарі «Релігія і громадянське суспільство: між фундаменталізмом і секуляризацією» 22 листопада 2013 року в Ялті (Україна).
13. Костенко Н., Скокова Л., Тестирование шкалы культурной компетентности (CQS): украинская аудитория // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 159–184.
14. Социокультурные идентичности и практики / Под ред. А. Ручки. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2002.
15. Медиа. Демократия. Культура / Под ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2008.
16. Субкультурная вариативность украинского социума / Под ред. Н. Костенко, А. Ручки. – К. : Ин-т социологии НАНУ, 2010.

Стаття надійшла до редакції 20 червня 2014 р.